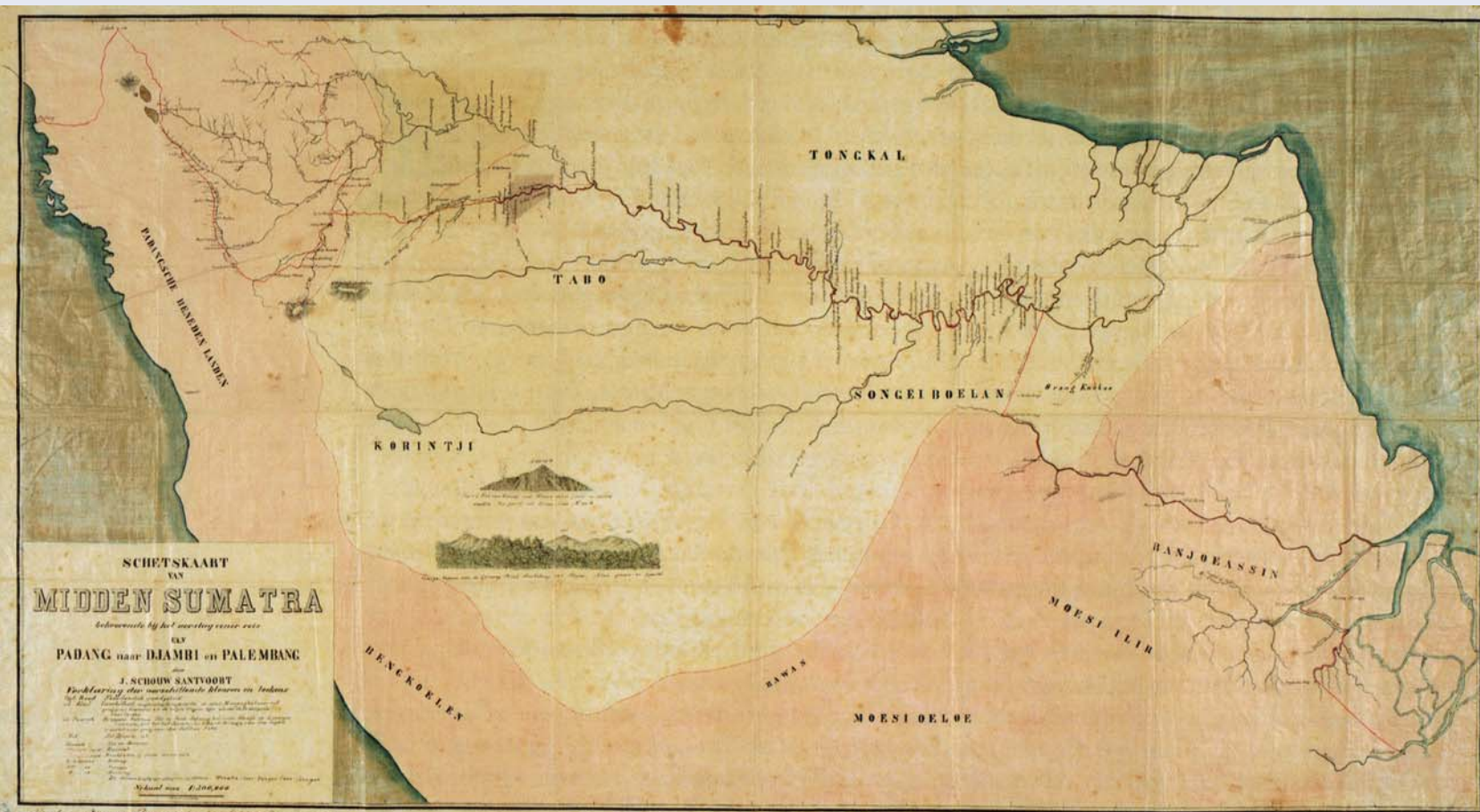

dienstbare kaarten (1)

Een spoor voor steenkool

Tot aan de Eerste Wereldoorlog stond het onderzoek van het KNAG vooral in dienst van de exploratie en exploitatie van het koloniale domein. Deze schetskaart van Midden-Sumatra, in 1879 getekend door Johannes Schouw Santvoort, is daarvan een voorbeeld. In 1867 ontdekte mijnbouwkundig ingenieur W.H. de Greve in het dal van de Ombilienrivier zeer rijke steenkolenbeddingen. Om die te kunnen ontginnen was een afvoerweg naar de zeehavens aan de west- en/of oostzijde van Sumatra onontbeerlijk. De rivier leende zich daar absoluut niet voor, dus werd het plan voor een spoorweg opgevat. Onduidelijk was echter of die naar het oosten of het westen van het eiland moest lopen. Wat was de beste en ook financieel meest voordelige optie? Die vraag, ingebed in een heel breed opgezet onderzoek van het terrein, stond centraal in de eerste wetenschappelijke expeditie van het KNAG (1877).

Het antwoord werd gegeven in een reisverslag van zeven delen, voorafgegaan door een politiek- en bevolkingsgeografische beschouwing van het gebied. Daaruit bleek dat de staatkundige toestand in het gebied ten oosten van de steenkolenvelden zo instabiel was dat het onverantwoord zou zijn om in die richting een spoorlijn aan te leggen en industrieën te vestigen. De keuze viel daarom op een spoorbaan in westelijke richting, al voerspelden de onderzoekers

dat dit een zaak van lange adem zou zijn. De geprojecteerde spoorbaan zou niet alleen door bergachtig terrein lopen maar ook dwars door talrijke kleine sultanaten die geografisch nog een volslagen *terra incognita* waren, getuige het grote aantal witte plekken op de kaart. Daar kwam bij dat de inheemse bevolking zich met man en macht tegen de Nederlandse indringers keerde.

De waarschuwingen bleken terecht. Pas toen dit gebied verder was geëxploreerd en de Nederlandse regering een actief annexatiebeleid opende, werd de spoorweg tussen 1887 en 1894 gerealiseerd. •

Delen van de kolonie waren volledig onbekend, getuige de grote lege plekken op de kaart

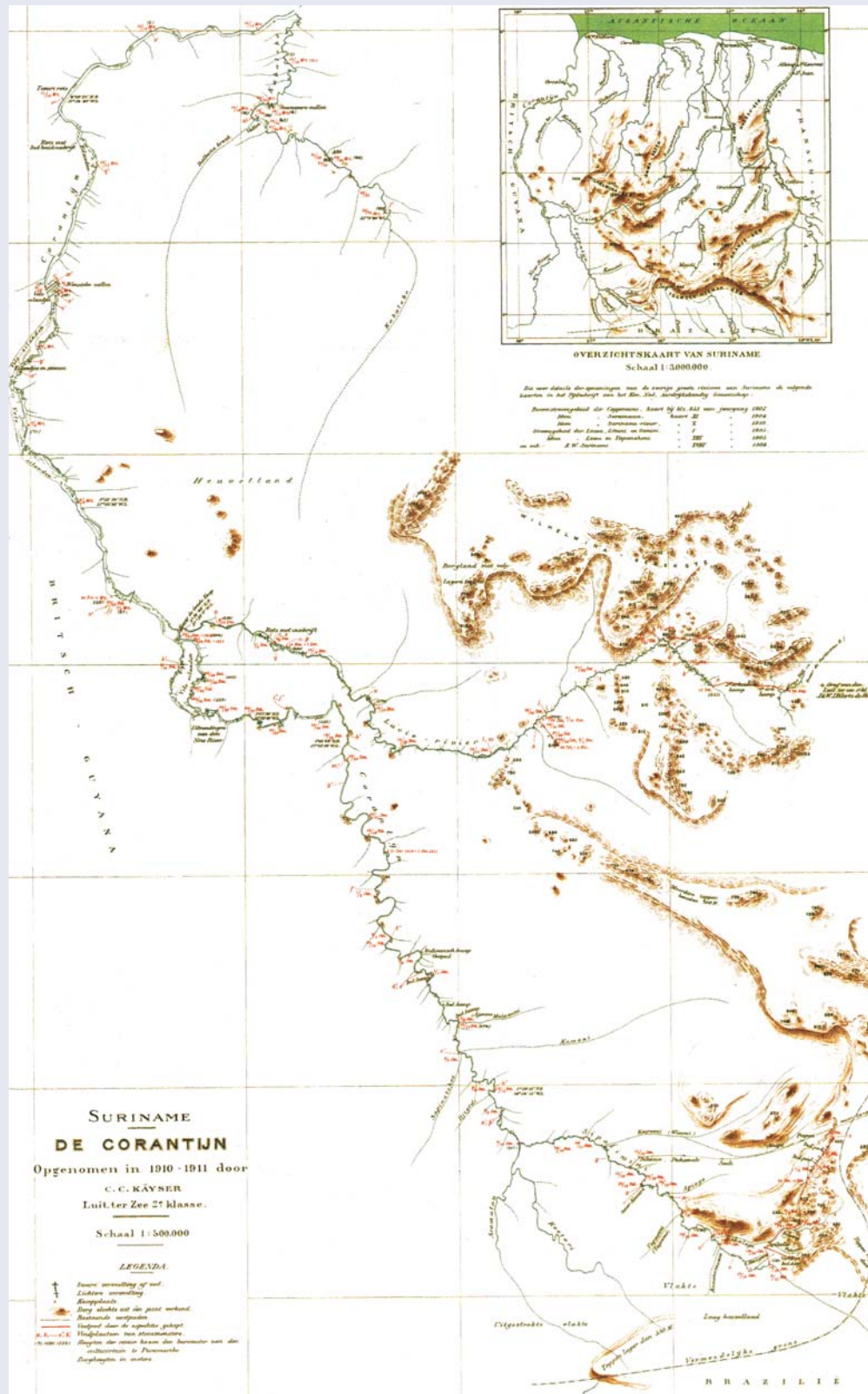
Paul van den Brink is archivaris van het KNAG en schreef in 2011 de omvangrijke studie *Dienstbare Kaarten, een cartografische geschiedenis van het KNAG en het Tijdschrift* (1873-1966), waarvan hij enkele kaarten in deze *Geografie* toelicht. Zie ook pag. 31.

dienstbare kaarten (2)

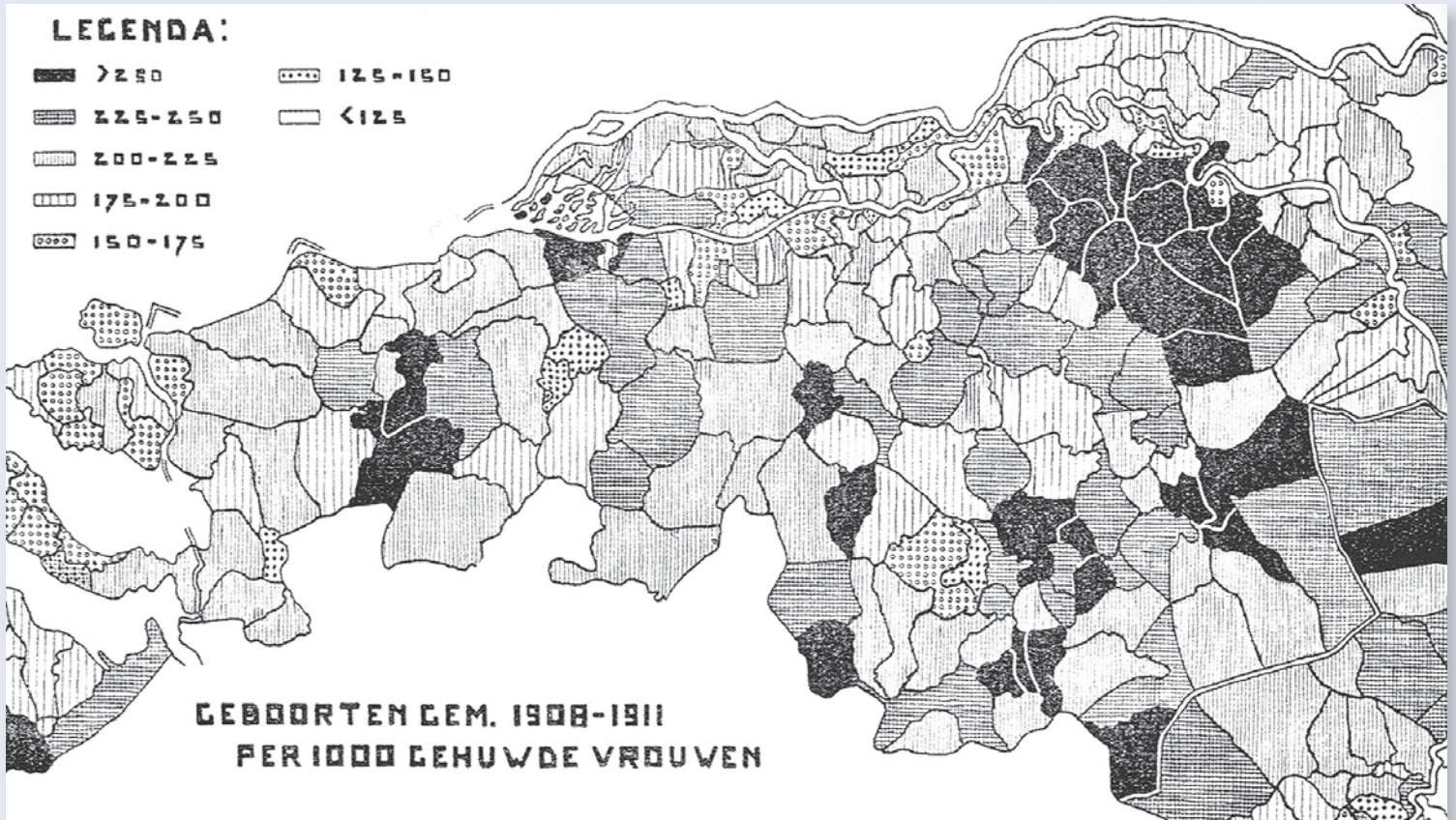
De Corantijn-expeditie

Niet alleen in Oost-Indië maar ook in Suriname wijdde het KNAG zich aan de zaak van openbaar bestuur en bedrijfsleven. In 1899-1911 werden maar liefst zeven expedities het Surinaamse binnenland ingestuurd. Dat waren allemaal kleine, flexibele expeditiegroepen die de opdracht hadden om de rivieren, de enige toegangswegen tot het volledig met oerwoud bedekte binnenland, tot in of dicht bij het brongebied te volgen en in kaart te brengen. Vanaf de bergketens die het brongebied van die rivieren afsloten, moesten ze een topografisch perspectief van het omliggende en achterliggende terrein schetsen en het gebied zelf op allerlei geologische, bodemkundige en natuurhistorische aspecten onderzoeken. Deze kennis was belangrijk voor de verbetering van de zeer gebrekkige Surinaamse infrastructuur die de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen mogelijk moest maken. De reizigers moesten ook uitzoeken of er goud en andere delfstoffen te vinden waren en of planmatige ontginning van het oerwoud ten behoeve van de productie van hout, bacove (banaan) en balata (om latex te tappen) mogelijk was.

Zoals dat voor alle expedities van het KNAG gold, werden de uitkomsten van deze expedities vastgelegd in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, maar ook in zelfstandige publicaties. De kaarten bij deze teksten zien er stuk voor stuk erg 'leeg' uit, met daarop hoofdzakelijk de rivieren die als opvaarweg waren gebruikt en de geobserveerde topografische omgeving. Dit lege kaartbeeld is heel kenmerkend voor de Nederlandse exploratiecartografie van de 19^e en 20^e eeuw. In de buitenlandse, vooral de dan leidende Duitse cartografie werd het onbetreden terrein vaak met speculatieve topografie of kleursignaturen opgevuld. Het genootschap nam de stelling in alleen datgene te karteren dat door eigen waarneming was vastgesteld. Een principe waarvan sindsdien eigenlijk niet meer is afgeweken. •

dienstbare kaarten (3)

Gemiddeld aantal geboorten per 1000 vrouwen (1908-1911). Demografische kaart voor Noord-Brabant, gemaakt door A.C. de Voofs.

‘Onvruchtbare’ klei in Noord-Brabant

Vóór de Eerste Wereldoorlog stond het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* (TAG) in het teken van de geografische exploratie van het Nederlandse koloniale domein. Tijdens de jaren 20 en 30 maakte dat geleidelijk plaats voor meer gespecialiseerde onderzoeken waarbij het accent lag op de natuurwetenschappelijke ontsluiting van de exploratiegebieden. Daarmee kreeg het TAG een sterk aardwetenschappelijke signatuur.

Sociaal-geografische bijdragen bleven daar steeds ver bij achter en in die zin vormde het TAG geen duidelijke afspiegeling van de belangrijke ruimtelijke vraagstukken die in het interbellum in Nederland speelden. Voor zover maatschappelijke thema's aan de orde kwamen, hadden deze een hoofdzakelijk economisch-geografisch karakter. Later kwam het zwaartepunt te liggen op de woon- en werkomgeving en de bevolkingsgroepen

in een bepaald gebied. Voor deze omslag waren vooral de Utrechtse hoogleraar Louis van Vuuren en zijn promovendi Hendrik Jacob Keuning en Adrianus Cornelis de Voofs verantwoordelijk. Op voorspraak van Van Vuuren traden zij na hun promoties in dienst van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor beiden vormde die betrekking de opstap tot een professoraat in de sociale geografie: Keuning in 1948 in Groningen en De Voofs in 1949 in Utrecht.

Als medewerker van het CBS deed De Voofs

De zware kleigrond vereiste een kapitaal-intensieve bewerking

veel onderzoek naar migratiebewegingen op het platteland. Een mooi voorbeeld daarvan, zeker ook vanuit cartografisch perspectief, is een studie naar de samenstelling en ruimtelijke spreiding van de bevolking in Noord-Brabant. Hij probeerde daarin een verklaring te vinden voor het verschijnsel dat in landbouwgebieden waarvan de grondsoort hoofdzakelijk uit zeelei bestaat, de vruchtbaarheidscijfers relatief laag waren, ondanks een overwegend katholieke bevolking. Volgens De Voofs vereiste de bewerking van de zware kleigrond een kapitaalintensieve productiewijze, die economisch niet doelmatig was voor het agrarische kleinbedrijf op de zandgronden met zijn relatief groot aantal agrarische arbeidskrachten per oppervlakte-eenheid. Daardoor waren de kleigronden doorgaans ‘demografisch steriel’, aldus De Voofs. •

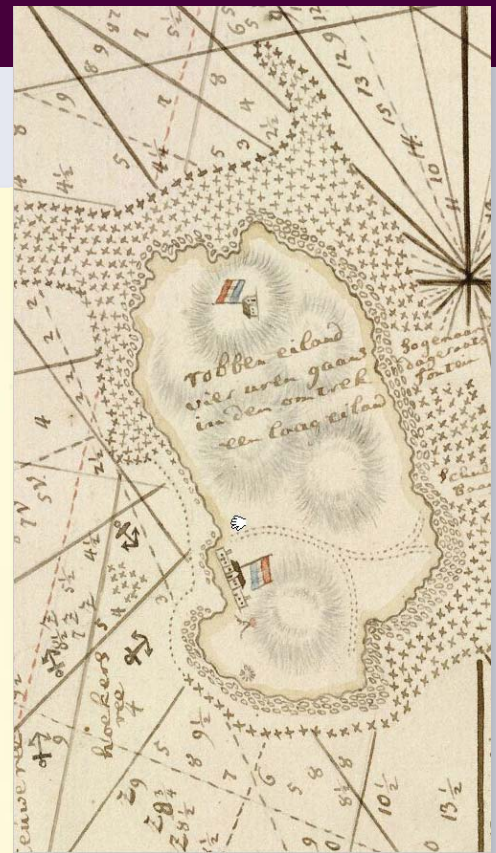
dienstbare kaarten(4)

TABVLAE GEOGRAPHICAE
 QVIBVS
 COLONIA BONAE SPEI ANTIQVA
 DEPINGITVR

ACHTTIENDE-EEUWSE KARTOGRAFIE VAN DE KAAPKOLONIE
 AGTIENDE-EEUSE KARTOGRAFIE VAN DIE KAAPKOLONIE
 EIGHTEENTH-CENTURY CARTOGRAPHY OF CAPE COLONY

N.V. HOLLANDSCH-AFRIKAANSCH UITGEVERS MAATSCHAPPIJ VOORHEEN JACQUES DUSSEAU & CO.
 KAAPSTAD - AMSTERDAM - PRETORIA
 MDCCCLII

Titelblad en fragment van een kaart (inzet) van de Tafelbaai en het Robbeneiland van R. Gordon (1777) uit de door Koeman herontdekte en beschreven facsimileatlas over de Kaapkolonie.

Neerlands naam in de cartografie

Vanaf de oprichting hield het genootschap zich bezig met het bijeenbrengen van een bibliotheek en kaartenverzameling. Door schenkingen, nalatenschappen en aankopen groeide de collectie snel. Het aantal boeken, kaarten, foto's, globes en instrumenten werd zo groot dat het genootschap al in 1880 besloot deze in bruikleen te geven aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Daar worden ze grotendeels nog steeds bewaard; kleine delen gingen in de loop der tijd naar elders.

De acquisitie van de verzameling werd geïnspireerd door de wens om de grote Nederlandse aardrijkskundige werkzaamheid in de 16^e, 17^e en ook 18^e eeuw voor het nageslacht te bewaren. Al vanaf 1875 organiseerde het genootschap in binnen- en buitenland vaak groots opgezette kaarttentoonstellingen om de naam die Nederland had op het gebied van aardrijkskunde en cartografie hoog te houden.

Die propaganda had onmiskenbaar geopolitieke achtergronden, meer bepaald: de Nederlandse aanspraken op delen van Afrika en het Noordpoolgebied. Dat gold ook voor de uitgave door het genootschap van enkele wetenschappelijke monografieën waarin de cartografie steeds vanuit een actueel geografisch perspectief werd gepresenteerd. Om de Nederlandse cartografie volledig tot zijn recht te laten komen, werd al vanaf de jaren 1870 besloten de belangrijkste kaarten 'op ware grootte' te reproduceren – een traditie die de Nederlandse historische cartografie zich sindsdien eigen heeft gemaakt.

In 1951 ontdekte C. Koeman – hij was later de eerste hoogleraar historische cartografie in Utrecht – in het archief van de Topografische Dienst een verzameling laat-18^e-eeuwse manuscriptkaarten van Zuid-Afrika. Zij waren vervaardigd onder een van de laatste Nederlandse gouverneurs van de Kaapkolonie, Van de Graaff. De vondst

was opmerkelijk omdat die in tegenspraak was met de vooral in Engeland en Zuid-Afrika heersende overtuiging dat de Nederlanders tijdens hun bewind over de Kaapkolonie niets op cartografisch terrein hadden verricht. Al vanaf 1883 nam het genootschap hiertegen actief stelling. Bijna zeventig jaar later bood de ontdekking van Koeman de kans om voor eens en altijd met die overtuiging af te rekenen.

Grotendeels op kosten van het genootschap werkte Koeman zijn vondst uit in een eerste historische studie over de geografie en cartografie van Zuid-Afrika gedurende het Nederlandse bewind. Het werd een studie in drie talen, vergezeld van prachtige facsimile's. Het eerste exemplaar werd in 1952 bij de Jan van Riebeeckherdenking in Kaapstad aan de president van Zuid-Afrika overhandigd. Neerlands naam in de cartografie was gezuiverd. •